

A KÉT SZENT ISTVÁN ÉS A KÖZÉPKORI ZSIDÓ MISZTIKA

Hálás köszönetem Babits Antalnak, aki segítette eligazodnom a temúrah-misztika judaisztikai irodalmában.

A Hartvik-legenda elbeszélése szerint Géza fejedelem „...hitvesét, aki már igen közel járt a szüléshez, az isteni kegyelem a következő jelenéssel kívánta megvigasztalni. A boldogságos levita, István első vértanú tűnt fel előtte szerpapi öltözékének jelvényeivel felékesítve, s ilyenformán szólította meg őt: »Asszony, bízzál az Úrban! Bizonyos lehetsz benne, hogy fiút fogsz szülni, akinek e nép fiai között elsőként adatik meg a korona és a királyság. Add neki az én nevemet!« Az asszony ámuldozva válaszolta: »Ki vagy, uram? Vagy mely néven szólítanak téged?« Mire az ennyit mondott: »István első vértanú vagyok, aki elsőként szenvedett vértanúhalált Krisztus nevéért.« És e szavakkal eltűnt.”¹

Az idézett szövegrész legfeltűnőbb mozzanata természetesen az, hogy az első vértanút lévítának nevezi. A legenda legmodernebb magyar fordításának szöveggondozója, Thoroczkay Gábor ehhez a következő magyarázatot fűzte: „Szent István protomártír Lévi törzséből származott, s az apostolok a jeruzsálemi szegények egyik gondozójává (diakónussá) tették.”² Nehéz azonban megfejtetni, honnan merítette Thoroczkay a protomártír származására vonatkozó információt, erről ugyanis az *Apostolok Cselekedetei* (az egyetlen forrás Vértanú Szent István történetéhez) egyetlen szót sem ejt.³ Később sem alakulhatott ki ilyen hagyomány, hiszen akkor Voraginói Jakab bizonyosan utalna rá a *Legenda Aurea*-beli Szent István-legendában⁴. Gottfried Schwarz már 1740-ben szóvá tette, hogy a mi István-legendánkon kívül egyetlen más forrás nem szól a protomártír lévita voltáról.⁵

Bár a feladat, amellyel Istvánt és hat társát a Tizenkettő megbízta⁶, a későbbi katolikus hagyományban *szerpapi*⁷ tevékenységnek minősül, ám az világos, hogy ennek már semmiféle származási megköttöttsége nem volt, hiszen a hét kijelölt személy egyike, Miklós még csak nem is született zsidó, hanem antiokheiai áttért!⁸

Több alappal lehet arra hivatkozni, hogy az ókeresztény-patrisztikus szóhasználatban λευίτης többek között a görög διάκονος megfelelője is lehet⁹. Márpedig a διάκονος többek

¹ Hartvik-legenda 3. („...uxorem eius iam propinquantem partui tali voluit visione divini gratia consolari. Apparuit namque illi beatus levita et prothomartyr Stephanus, levitici habitus ornatus insignibus, qui eam alloqui taliter cepit: »Confide in domino mulier, et certa esto, quia filium paries, cui primo in hac gente corona debetur et regnum, meumque nomen illi inponas«. Cui cum admirans mulier responderet: »Quis es domine, vel quo nomine nuncuparis?« »Ego sum« inquit »Stephanus prothomartyr, qui primus pro Christi nomine martyrium pertuli«. Quo dicto disparuit.” SRH II. 406. magyarul in ÁKÍF 319-320. ford.: Kisdi Klára

² Thoroczkay Gábor in ÁKÍF 319. (1111 sz.j.)

³ *Apostolok Cselekedetei* VI-VII.

⁴ *Jacobus de Voragine: Legenda Aurea* VIII. (Magyarul: Budapest, 1990. 27-30. ford.: Veszprémy László)

⁵ Juxta-Hornad (=Schwarz) 14.

⁶ *Apostolok Cselekedetei* VI. 3-6.

⁷ Ezért is fordítja Kisdi Klára eleve interpretáltan „szerpapi öltözékének jelvényeivel”-nek a levitici habitus ornatus insignibus-t. v.ö. Kurcz Ágnes korábbi fordítása: „Megjelent ugyanis boldog István levita és első vértanú előtte, a levita öltözet díszével ékesítve...” (*István király emlékezete*. Budapest, 1987. [2nd. ed.]; *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest, 1983. 36.)

⁸ *Apostolok Cselekedetei* VI. 5. (...καὶ Νικόλαον προσήλυτον Ἰαντιοχέα...)

⁹ A teljesség igénye nélkül ld. már a 4. századi Milánói Névtelen, a helyi püspökség történetírója (*Libellus de situ civitatis Mediolani, de adventu Barnabe Apostoli et de vitis priorum pontificum Mediolanensium* X.): „...egyszersmind a nép egyetértésével a diakonosi rendből előzőleg megválasztott Malidorust, a legnagyobb jámborságban élő lévítát, a püspöki szolgálattal ékítette...” (...et una cum consensu plebis preelectum ex diaconico Malidorum, summe sanctitatis levitam, episcopali ministerio decoravit...); u.o. VII. Monasról, aki „...azok egyike, akik az előbb említett gyülekezetben diakónusi tisztséget töltöttek be...” (...unus eorum qui diaconorum in prefata ecclesia [sic!] fungebantur officio...), hogy „sokkal kiválóbb [volt] az Isten előtt a lévítai

között Vértanú Szent István és társai „szerpapi” méltóságának görög megnevezése¹⁰; s ebből eredően magát Istvánt és társait is nem egyszer nevezik *lévitának*.¹¹

funkciókban.” (...longe' excellentior apud Deum leviticis functionibus. — RIS I/2.) Az ugyancsak 4. századi τῶν ἀποστόλων διατάξει(=Constitutiones Apostolica). II. 25. 11.-26. 1. a tanakhi zsidó és a keresztény kultikus életet összehasonlítva: „...és számunkra a mostani diakónusok a léviták...” (...καὶ οἱ λεῦϊται ὑμῶν οἱ νῦν διάκονοι). Az 5. század híres egyháztörténésze, *Theodorétos* kyrosi püspök két ószövegségi hely kommentárjában tér ki a témára. *Jeremiás* 33. 18. (És nem hálnak ki a lévita papok utódai sem; lesznek, akik égáldozatot mutatnak be, ételáldozatot égetnek, és véresáldozatot készítenek szíнем előtt mindenkor — (לְכֹהֲנֵי הַלֵּוִי לֹא יִכְרְתוּ מִן הָאָרֶץ וְיִמְשְׁכוּ מִן הָאָרֶץ וְיִמְשְׁכוּ מִן הָאָרֶץ וְיִמְשְׁכוּ מִן הָאָרֶץ) kapcsán ezt írja: „És bizony éppen ugyanezt írja a papokról és a lévitákról, hogy az ég hatalma által a tenger fövényével is összehasonlíttatik majd a nemzetségiük. És a tények az elmondottak mellett tanúskodnak. Mert az egész föld és a tenger tele van a főpapokkal és a diakónusokkal, akik a léviták közösségi szolgálatát végzik el. (Καὶ μέντοι καὶ περὶ τῶν ἱερέων καὶ τῶν Λευϊτῶν ταῦτὸ τοῦτο λέγει, ὡς τῆ δυναμεί τοῦ οὐρανοῦ, καὶ τῆ ψάμμω τῆς θαλάσσης, τὸ τοῦτων παραβληθήσεται γένος. Καὶ μαρτυρεῖ τοῖς λεγομένοις τὰ πράγματα. Ἄπαντα γὰρ γῆ καὶ θάλαττα πλήρης ἀρχιερέων, καὶ τῶν τῆν Λευϊτικῆν λειτουργίαν πληροῦντων διακόνων. — PCCSG 81.) A *Krónika* II. 29. 34-hez (Csakhogy a papok kevesen voltak, és nem győzték az összes áldozati állapot megnyúzni, ezért testvéreik, a léviták segítettek nekik, amíg ezt a munkát el nem végezték, illetve amíg a többi papok meg nem szentelték magukat. A léviták ugyanis őszintébben törekedtek a maguk megszentelésére, mint a papok. — וְיִמְשְׁכוּ מִן הָאָרֶץ וְיִמְשְׁכוּ מִן הָאָרֶץ וְיִמְשְׁכוּ מִן הָאָרֶץ וְיִמְשְׁכוּ מִן הָאָרֶץ) pedig ezeket fűzi: „Ez pedig most is megtalálható, hogy így következik be. Mert ha nincs jelen tekintélyesebb, és sürget a szükség, a diakónus is rákényszerül, hogy kiszolgáltassa a keresztséget.(Τοῦτο δὲ καὶ νῦν ἔστιν εὐρεῖν γιγνόμενον. Πρεσβυτέρου γὰρ οὐ παρόντος, καὶ τῆς χρείας κατεπειγούσης, ἀναγκάζεται καὶ διάκονος προσφέρειν τῷ δεομένῳ τὸ βάπτισμα. — PCCSG 80.) Majdnem szó szerint ugyanígy fogalmaz *Gázai Prokópios* vagy nyolcvan évvel később, ugyanezt a helyet kommentálva: „Mondják, hogy most is lehet látni, hogy ez bekövetkezik...” (Τοῦτο δὲ καὶ νῦν, φασί, γιγνόμενον ἔστιν ἰδεῖν.... — PCCSG 87/1.) stb. Az africai egyházban *Aurelius* püspök így számolt be egy zsinati határozatról: „...úgy tetszett, hogy ez a három fokozat (mármint a püspököket, presbitereket és diakónusokat mondom) a szentség valamely kötelékében, a felszenteléstől megrendülten, ahogy illik a szent püspökökhöz, az isten papjaihoz és a lévitákhoz és az isteni megtisztulásokban szolgálatot teljesítőkhöz, minden dologban önmagukon uralkodók legyenek...” [ἦρσεν ὥστε τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τούτους τοὺς συνδέσμων τινὶ τῆς ἀγγελίας διὰ τῆς καθιερωσύνης συμπεπληγμένους (φημιδὲ ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους καὶ διακόνους) ὡς πρέπει ὁσίοις ἐπισκόποις καὶ ἱερεῦσι θεοῦ καὶ λευίταις καὶ ὑπουργοῦσι θείοις καθιερώμασιν, ἐγκρατεῖς εἶναι ἐν πᾶσιν... — *Codex Canonum Ecclesiae Africanae* 3. — 5-7. sz.,] A 7. században *Sevillai Isidorus* a maga *Etymológiájában* (VII. 22.) a *lévita* szóról a következőket írja: „Ezeket görögül diakónusoknak, latinul ministereknek nevezik, mivel ahogy a papban megvan a felszentelés, úgy a diakónusban a misztérium kezelése.”(*Hi Graece diaconi, Latine ministri dicuntur, quia sicut in sacerdote consecratio, ita in diacono mysterii dispensatio habetur. — PCCSL 82.*) A 8-9. század fordulóján *Alcuin*, Nagy Károly udvari bölcse levelei (pl. III-VI.) címzésében felváltva használja önmagára a *diaconus* és a *humilis levita* fordulatokat. (PCCSL 100.) Száz évvel később *Johannes Diaconus*, *Gesta Episcoporum Neapolitanorum* második részének szerzője így számol be egy esetről (41.): „Itt is, miután a nápolyi egyház diakónusi tisztsége hivatalosan betöltetett, gyakran elment a római városba követként. Ahol az előbb említett pápát, akit eladdig a lévitai szalag díszített, égi szeretettel önmagához kötötte mint barátját. Aki, miután valamelyik nap kölcsönösen baráti szavakat váltottak, a nápolyi *lévita*, mintha hízelegni akarna, így szólt...” (Hic quoque cum Neapolitanae ecclesiae diaconatus fungeretur officio, Romanam ad urbem frequens legatus abibat. Ubi praedictum papam, adhuc levitali infula decoratum, caelesti amore conglutinavit sibi amicum. Qui cum quodam die vicissim sodalia verterent colloquia, tamquam adulando Neapolitanus ait levita... — SRLI=MGH II/13.) v.ö. *G. W. H. Lampe: A Patristic Grek Lexicon*. Oxford, 1961. s.v. λευίτης; *Lexicon Latinitatis Medii Aevi* ed. *Albert Blaise* Tyrnholti, 1975. s.v. levita, levitalis; *Totius Latinitatis Lexicon* ed. *Aegidius Forcellini*, *Iosephus Furlanello* s.v. levites, leviticus.

¹⁰ Bár maga az *Apostolok Cselekedetei*, ahol István és társai kijelölésére sor kerül, csupán a διακονεῖν infinitivust használja (VI. 2.), melynek jelentése általánosan „szolgálni”, minden konkrét egyházi vonatkozás nélkül, s még a hasonlóan általános jelentésű elvont főnevet (διακονία) is éppen nem a hét kiválasztottra, hanem a tizenkét apostolra érti (u.o. VI. 4.); épp ezért a teológiai szakirodalomban (ld. a Szent István Társulat teljes Biblia-kiadásának az *Apostolok Cselekedetei* VI. 1-7-hez fűzött kommentárját!) máig vitatott, valóban azonos-e a Hetek tisztsége azzal a διακονος-szal, amelyről először Pál apostol tesz egyértelmű említést (*Timótheosz* I. 3. 8., 12.). A patrisztika szerzői számára viszont ez nem volt kérdés. Már a 2. században *Lyoni Iréneus Adversus haereses* c. műve egy helyén (IV. 51. 1.) még maga is csak az általános διακονία-t használva írja róla: „...Istvánt, az apostolok által szolgálatra elsőként kiválasztottat...” (Στέφανον, τὸν πρῶτον εἰς διακονίαν ὑπὸ τῶν ἀποστόλων ἐκλεχθέντα... — Sch 100/2.); ám ugyanezen

A „*lévita és első vértanú*” megjelölés így önmagában kielégítő magyarázatot nyerhet. Ám van két zavaró körülmény. A kisebbik csupán, hogy míg a 4. századtól a 9-ikig a *lévita*=diakonos azonosítás folyamatosan igazolható szövegekkel, addig a 9-10. század fordulója után majd’ kétszáz éves szünet következik *Hartvik*ig. Ez arra látszik utalni, hogy a diakónusok *lévitaként* való megjelölése a 10. századtól legalábbis kezd kimenni a divatból. (Jellemző, hogy mikor *Petrus Ransanus*, a 15. század végének humanista történetírója a maga összefoglalásában átveszi a Szent István király édesanyjának látomásáról szóló beszámolót a legendából, ő már a *lévitát* gondosan *diaconusra* javítja: „*Ugyanazon az éjszakán felesége álmában látott egy ifjút nagy fényvel ragyogva, olyan ruhába öltözve, amely a keresztényeknél ünnepnapokon a diakónusokat ékesíti...*”¹²) De ezt magyarázhatnánk azzal, hogy egyrészt maga *Hartvik* is jól ismerhette a vonatkozó szövegek egy részét (*Sevillai Isidorust* vagy *Alcuint* például), illetve, hogy a vitatott helyet ő maga vélhetően egy mégiscsak évtizedekkel korábbi szövegből, Szent István király 1083-as őslegendájából vehette át.¹³

Sokkal súlyosabb problémának látszik, hogy a *Hartvik*-legenda a „*lévitai beosztás által birtokolt díszruha ékességeiről*” beszél. Márpedig már *Schwarz* hangsúlyozta: az Újszövetség sem *Vértanú Szent Istvánról*, sem az apostolokról nem említi sehol, hogy bármilyen, a közönségestől eltérő öltözéket viseltek volna.¹⁴ Valóban, a diakónusok öltözéke a korai évszázadokban csupán egy közönséges, hosszú, fehér ing (*alba*), amelyet majd csak a 12. századtól egészít ki speciálisabb ruhadarab; méltóságukat addig csupán egy, a bal karon átvetett szalag jelezte.¹⁵ Ennek lényegében megfelel az a nyolc, a 11. századból vagy korábbról fennmaradt ábrázolás, melyek *Vértanú Szent Istvánt* diakónusi öltözékben ábrázolják¹⁶: mint *Réau* megállapítja, eredetileg ezeken is a lábfejjig érő, fehér vászonruha (az

mű egy megelőző, csak latin fordításban fennmaradt részében (III. 12. 10.) ugyanő már így fogalmaz: „*Továbbá pedig az apostolok által elsőként diakónussá választott István...*” (*Stephanus autem iterum qui electus est ab apostolis primus diaconus...* — Sch 34.). A 4. században a τῶν ἀποστόλων διατάξεις (=Constitutiones Apostolica) II. 55 2-ben ezt olvashatjuk: „*Mi tehát, akik méltónak találtattunk, hogy az ő jelenlétének tanúi legyünk Jakabbal, az Úr fivérével és a többi hetvenkét tanítvánnyal és az ő hét diakónusával együtt...*” (Ἡμεῖς οὖν οἱ καταξιοθέντες εἶναι μάρτυρες τῆς παρουσίας αὐτοῦ σὺν Ἰακώβῳ τῷ τοῦ Κυρίου ἀδελφῷ καὶ ἑτέροις ἑβδομήκοντα δύο μαθηταῖς καὶ τοῖς ἑπτὰ διακόνοις αὐτοῦ...) *Jeruzsálemi Kyrillos* így ír *Katékhésis* c. munkájában (XVII. 24. 1-3.): „*Nem csupán a tizenkét apostolban munkálkodott a Szentlélek öröme; de az akkor meddő Egyház elsőszülött gyermekeiben is, úgy értem, a hét diakónusban. Mert ezeket is úgy választották ki, ahogy meg van írva, mint Szentlélekkel és bölcsességgel megteltek; akik közül való a találó nevű István [στέφανος=koszorú, korona!], a vértanúk zsenéje...*” (Οὐ μόνον δὲ ἐν τοῖς δώδεκα ἀποστόλοις ἢ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐνήργησε χάρις· ἀλλὰ γὰρ καὶ ἐν τοῖς πρωτογόνοις τέκνοις τῆς ποτε στείρας Ἐκκλησίας ταύτης, τοῖς ἑπτὰ διακόνοις λέγω, καὶ οὗτοι γὰρ ἐξελέγησαν, ὡς γέγραπται, πλήρεις ἁγίου Πνεύματος καὶ σοφίας· ἐξ ὧν ὁ φερώνυμος Στέφανος, τὸ τῶν μαρτύρων ἀκροθίνιον... — PCCSG 33.)

¹¹ *Arator* subdiaconus, a *De actibus Apostolorum* c. hexameteres költemény szerzője (I. 552-554.) szerint „*A szent oltárokhoz kötött szolgálat jogát/ hét férfire vonatkozóan felállítani, akiket, miután minden részről megválasztották őket/lévitaiknak illik nevezgetni...*” (*Iura ministerii sacris altaribus apti/In septem statuare viris, quos undique lectos/Levitas vocitare placet.* — CSL 72.) A költeményhez fűzött prózai kísérszöveg (félreértések elkerülése végett) hozzáteszi: „*...A rendbe állított hét diakónus, akik között Istvánt megválasztották...*” (...*septem diacones ordinati, inter quos Stephanus est electus...*) Az 5. század nagy keresztény költője, *Prudentius* a Szent Lőrinc vértanúságáról írott himnuszában írja (=Peristephanon Liber II. 37-39.): „*...itt az első a hét férfi közül,/akik legközelebbieként álltak oda az oltárhoz,/a magasztos lévita rangban...*” (*hic primus e septem viris,/qui stant ad aram proximi,/Levita sublimis gradu...*)

¹² *Petrus Ransanus*: *A magyarok történetének rövid foglalata (Epithoma rerum Hungararum [sic!])* 9. (ford. *Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet.* — *Eadem praeterea nocte illius uxori quiescenti visus est iuvenis magna luce resplendens amictus veste, qua solent ornari diacones, quom diebus festis apud Christianos rei divinae...*)

¹³ ld. később!

¹⁴ *Juxta-Hornad* (=Schwarz) 14.

¹⁵ *Gál Ferenc-Erdő Péter*: s.v. *diakónus*. Magyar Katolikus Lexikon. szerk. *Diós István, Viczián János*. Budapest, 1993-2007.

¹⁶ *Réau* 448-455.

ún. „*dalmatika*” korábbi formája) a Prótomartyr öltözéke, díszítésként csupán egy szalaggal.¹⁷ Ezek közül a legkorábbiról, a római *San Lorenzo fuori delle Mura*-bazilikából származó 6. századi mozaikképről *Hartdegen* fényképet is közöl¹⁸: Szent István itt ugyanolyan egyszerű öltözékben látható, mint két társa, Szent Pál és Szent Hippolytos. (A vértanú díszruhás ábrázolásai jóval későbbiek.¹⁹)

Ennek megfelelően *Johannes Diaconus*, a nápolyi püspökség történetírója is csupán *infulát* (=szalagot) említ a „lévita” díszeként a 9-10. század fordulóján.²⁰ Igaz, a vagy száz évvel korábbi győzelmi himnusz Pippin itáliai királynak (Nagy Károly fiának) az avarok fölött aratott győzelméről megemlíti a *linteamina levitae*-t, mint azon egyházi kincsek egyikét, amelyet a gonosz, pogány avaroknak szokásuk volt elrabolni.²¹ Ám a *linteamen* is tiszta lenszövetet, s mint ilyen terítőt, ha pedig konkrét öltözetet, akkor fehérneműt jelent.²²

Így az *ornatus insignibus* kifejezés (kivált így, többes számban) aligha magyarázható a lévita-diakónus azonosítással. *Schwarz* magyarázata szerint Hartvik ezzel csupán azt kívánta szimbolikusan kifejezni, hogy a „szentség dicsősége” megjelenhet egyetlen együgyű emberben is²³. Nem meglepő, hogy e magyarázat nem nyugtatott meg mindenkit.

Igaz, eredetileg a született lévítákról sem derül ki, hogy díszesebb ruhát viseltek volna. Egyetlen helyen említi meg a *Krónika*, hogy Ászáf, Hémán és Jedútún fiai, a zenészek bisszusruhát viseltek a salamoni templom felszentelésekor²⁴. Ugyanezekről a zenészekről állítja *Flavius Iosephus*, hogy a nagy zsidó felkelés előestéjén „...A lévíták törzséből valamennyi zsoldárénekes a király elé járult, és megkérték, hívja össze a nagytanácsot, s eszközölje ki számukra azt a kiváltságot, hogy, mint a papok, ők is lenvászson ruhát viselhessenek... Kívánságuk csakugyan teljesült, mert a király a nagytanács tagjainak hozzájárulásával megadta a zsoldárénekeseknek azt a kiváltságot, hogy eddigi ruházatuk helyett, kívánságuk szerint, lenvászson ruhát viselhessenek.”²⁵ Mivel azonban a bisszus maga sem más, mint igen finom lenvászson, így a szóban forgó király (II. Agrippa) engedélyében talán nem is annyira a textília jelentette az újdonságot, hanem az, hogy az engedélyezett öltözék *papokéhoz* vált hasonlóvá — ez utóbbiak díszöltözékét pedig már a *Tóra(h)* precízen szabályozta.²⁶ Eszerint a lévítáknak legalább is egy része a Második Templom utolsó időszakában már papi öltözetet viselhetett.

Így azonban visszajutunk a kiinduló kérdéshez: mi indoka lehet a Legendának, hogy a származása szerint bizonyosan nem lévita Vértanú Szent Istvánt a lévíták *díszruhájába* öltöztesse?

A kérdésre váratlan helyen kínálkozhat válasz²⁷: a középkori kabbalista zsidók egyik sajátos betűmisztikai eljárásában, a *temúráhban* (תמורה)²⁸, melynek lényege, hogy az egyes

¹⁷ u.o. 448.

¹⁸ Hartdegen 693.

¹⁹ Mint például Fra Angelico hat képből álló sorozata a római Capella Nicolinában, melynek egyik darabját hartdegen (u.o.), a másikat Souvay közli.

²⁰ ld. 9. sz.j.!

²¹ *De Pippini Regis victoria Avarica*. s. 8. (PLAC I.=MGH 10.)

²² *Finály Henrik: A latin nyelv szótára*. Budapest, 1884. s.v. *linteamen*

²³ *Juxta-Hornad* (=Schwarz) 14.

²⁴ *Krónika Könyve* II. 5. 12. (בְּלִבְשֵׁי בָּיִת)

²⁵ *Flavius Iosephus: Iudaiké Arkhaiologia* XX. 9. 6. [τῶν δὲ Λευιτῶν (φυλὴ δ' ἐστὶν αὐτῆ) ὅσοι περ ἦσαν ὑμνωδοί, πείθουσι τὸν βασιλέα, καθίσταντα συνέδριον, φορεῖν αὐτοῖς ἐπ' ἕσης τοῖς ἱερεῦσιν ἐπιτρέψαι λιγὴν στολήν... ὁ γὰρ βασιλεὺς μετὰ γνώμης τῶν εἰς τὸ συνέδριον ἐποιχομένων συνεχώρησε τοῖς ὑμνωδοῖς ἀποθεμένους τὴν προτέραν ἐσθήτα φορεῖν λιγὴν οἷαν ἠθέλησαν... ford.: Révay József. (A magyar fordítás szerinti számozás: XX. 9. 5.)]

²⁶ *Tóra(h)* II. 28. 40-43.

²⁷ Ezt az ötletet *Várlaki Péter* professzortól kaptam, amikor 1999 és 2001 között, két évig együtt dolgoztunk a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Milleniumi Bizottságának anyagi támogatásával és programja keretében.

²⁸ Bemutatása népszerű formában: *Seligmann* 223. k.

szavakból, nevekből létrehozható anagrammák jelentései között mélyebb, misztikus összefüggések mutathatók ki.

„A *lévita*” héberül הלוי. Ennek betűiből anagrammaként kirakható egyrészt לוי, másképp ejtve/pontozva לווי, másrészt וילוי. Utóbbiban nem nehéz felismerni *gyula* méltóságnevünk héber átírását, az előbbinek pedig kiejtésétől/pontozásától függően két jelentése van a héberben.

לוי jelentése „*lévita nő*”. E jelentés a Tanakh-beli szövegekben nem mutatható ki, de jelen van például a *Jebamóth* (יבמות)²⁹ és a *Sótáh* (סוטה)³⁰ c. traktátusoknak a *Jeruzsálemi Talmudban* olvasható változatában³¹. A *Jeruzsálemi Talmud* anyagát a hagyomány szerint Kr.u. 300-ban zárta le *Jóhánán* rabbi³², de a Kr.u. 9. Század első felénél semmiképpen nem későbbi³³; az utóbbi traktátus IX. captuját pedig valószínűleg éppenséggel még a Kr.u. 1. században írta *Jóhánán ben Zakkáj* rabbi³⁴. 10-11. századi utalások tehát már magától értetődően használhatják e jelentésben.

לוי viszont annyit tesz: „*koszorú/korona*”³⁵.

Utóbbi jelentésében viszont görög fordítása: στεφανος, amint azt a *Példabeszédek Könyvének* több helye tanúsítja. „*Hisz díszes koszorú ez a fejedre, ékes aranylánc a nyakadba.*” Héber eredetiben: כִּי לֵנִית חֵן חָם לְרִשָּׁשׁ וְנִקְרָא לְנִרְגָּרְתִּיךָ; A *Septuaginta* görög fordításában: στεφανοι γὰρ χαρίτων δέξιη σῆ κορυφῆ καὶ κλοιὸν χρύσειον περὶ σῶ τραχήλῳ.³⁶ Avagy: „*Díszes koszorúval ékesíti fejed, és pompás koronát ajándékoz neked.*” Héberül: וְתַתֵּן לְרִשָּׁשׁ לֵנִית חֵן עֲטֹרַת תְּפִיכָה תְּמַנְנָה; *Septuaginta*: ἵνα δῶ τῆ σῆ κεφαλῆ στεφανοι χαρίτων, στεφάνῳ δὲ τρυφῆς ὑπερασπίση σου³⁷. Bár a katolikus és református magyar fordítások az utóbbi idézetben a לווי-t fordítják *koszorúnak*, s az עֲטֹרָה-t *koronának*, az IMIT-kiadásban pedig *Perls Ármin* לווי-t éppenséggel *fűzérnek*, s עֲטֹרָה-t *koszorúnak* — ám a *Septuaginta* mindkettőt ugyanúgy tolmácsolja, s a szövegösszefüggés már az I. 9-ben is megengedné a *korona* fordítást!

Mi állapítható meg mindebből? Az, hogy a *temúrah* szabályai szerint valami mély, misztikus összefüggés mutatkozik a *lévita* és a *lévita nő*, valamint az ősmagyar *gyula* méltóság, a *korona*, továbbá ennek görög megnevezéseként a Στέφανος személynevén között.³⁸

Ám ezen összefüggések misztikuma igen könnyen feloldható a 10-11. századi magyar történelem ismeretében. Hiszen egy *gyula* volt az a magyar főméltóság, aki, mint azt *Skylitzés* közléséből tudjuk³⁹, első ízben hozott térítő papot a magyar földre Szent Hierotheos személyében. E *gyula* talán maga is a Στέφανος nevet kapta a keresztségben⁴⁰, de ha ő esetleg nem is, unokája egészen bizonyosan. Hiszen Géza fejedelem neje, akit a vértanú

²⁹ *Jebamóth* X. 10.

³⁰ *Sótáh* IX. 24.

³¹ Id. Jacob Levy: *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim* II. Berlin/Wien, 1924. s.v. לווי..

³² Legalábbis Abraham ibn Daud és Móse(h) ibn Maimúní (*Maimonidés*) tekintélye ezt hitelesíti. Fischer 31.; Strack 65-66.

³³ Strack u.o.; Strack-Stemberger 188-189.

³⁴ Ehrman

³⁵ Id. Wilhelm Gesenius: *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch*. Leipzig, 1915. (6th ed.)

³⁶ *Példabeszédek Könyve* I. 9. (Az én kiemeléseim)

³⁷ u.o. IV. 9. (Az én kiemeléseim)

³⁸ A לווי alaknak még további lehetséges olvasatai vannak, mint arra *Schöner Alfréd* professzor volt szíves felhívni figyelmemet. Ezek némelyike jelentés szerint esetleg szintén idevonható; ám a terjedelmi keretek csakúgy, mint saját judaisztikai kompetenciám korlátai arra intenek, hogy ezek végiggondolására még több időt kell szentelnem. (U.I.)

³⁹ *Ioánnés Skylitzés: Synopsis historiôn* in ÁKMTBF 85-86 (Μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ Γυλάς, ἄρχων ὦν καὶ αὐτὸς τῶν Τούρκων, εἴσεισιν εἰς τὴν βασιλίδα καὶ βαπτίζεται, τῶν ἴσων ἀξιῶθεις καὶ αὐτὸς εὐεργεσιῶν καὶ τιμῶν. Ἀνελάβετο δὲ μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τινα μοναχὸν Ἱερόθεον τοῦνομα, δόξαν εὐλαβείας ἔχοντα, ἐπίσκοπον Τουρκίας παρὰ τοῦ Θεοφυλάκτου χειροτονηθέντα...)

⁴⁰ Id. *Uhrman* 2003. 308-310.

meglátogatott a fent idézett látomásban, e gyula leánya volt!⁴¹ S gyermeke így kétszeresen-háromszorosan is kötődött a **korona** fogalmához: azt viselte nevében, már akár a prótomártír, akár esetleg tulajdon anyai nagyapja (és mellesleg édesapja!⁴²), legvalószínűbben pedig valamennyiük tiszteletére, s várományosa is volt e hatalmi szimbólumnak, a magyar uralkodók közül elsőként.

S hogy miként illeszkedik mindezek sorába a **lévita nő** alakja? E jelentés magától értetődően idézi fel a keresztény hagyomány számára legfontosabb lévita nőt: Szűz Máriát. Igaz, a keresztény köztudat a 2. századi apokrifek óta igyekszik Máriát Dávid (tehát Júda) törzséből eredeztetni⁴³ (nyilván azon felismerés nyomán, hogy ha Jézust a Szentlélektől valónak tekintik, akkor József állítólagos Dávid-házi eredete, melyet *Máté* is, *Lukács* is bemutat, bár alig egyező módon⁴⁴, nem elegendő ahhoz, hogy tételezett Megváltójuk stílszerűen maga is Dáviditának minősüljön). Ám ugyanakkor *Lukács*tól tudjuk, hogy Mária rokona volt Erzsébet⁴⁵, Zakariás főpap felesége, aki így „*Áron leányai közül való*” volt⁴⁶, tehát nem is csak lévita, de azon belül *kóhénita* nő. Hogy a kóhéniták milyen szigorúan egymás között házasodtak, azt többek között *Flavius Iosephus* tanúsíthatja.⁴⁷

Máriának Gabriél arkangyal általi üdvözlése a *Lukács-evangéliumban*⁴⁸ pedig nyilvánvaló párhuzamot mutat a Hartvik-legendá idézett részletével. A megígért gyermek születésének bejelentését („...καὶ τέξῃ υἱόν...”) ⁴⁹ *Szent Jeromos* klasszikus, s a katolikus középkorban általánosan használt latin műfordítása, a *Vulgata* ugyanazon szavakkal adja vissza (...*et paries filium...*), amelyeket a Hartvik-legendában is olvashatunk. Hartvik (vagy még inkább forrása, az őslenda) részéről ez nyilván tudatos célzás a szituáció hasonlóságára. További szövegegyezésekre mutat rá *Csóka J. Lajos*.⁵⁰ S a szavak egyezésein túl ott a tartalomé: István vértanú éppúgy király-gyermekek ígér Saroltnak, mint Gabriél Máriának.

Ezen túlmenően jól ismert Szent István király szoros kapcsolata Szűz Mária kultuszával. Nem csupán arra az adatra hivatkoznék itt, hogy haldoklásakor az egész országot Mária oltalmára bízta⁵¹, hanem a II. Konrád német császár elleni, 1030-as háború idején elhangzott fohászára is, ahol a hadiszerecsse fordulását is Máriától kéri.⁵² S azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a történet *Ransanus*-féle változatában a Vértanú Szent István-jelenés párját alkotó másik látomásban, mely a születendő szent király apjának, Géza fejedelemnek jelenik meg, a *Nagyobbik Legendában* és *Hartviknál* egyaránt felbukkanó „*kellemes külsejű*

⁴¹ Anonymus 27. (...*Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu, et altera Saroltu et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani...*); 14. sz krónikakompozíció 30. (*Tertius vero capitaneus Gyula fuit...Habeatque filiam nomine Sarolt pulcherrimam, de cuius pulcheritudine provinciales duces diutius loquebantur, quam Geysa dux... traduxit in uxorem legitimam...*)

⁴² *Ademarus Cabannensis: Chronicon Aquitanicum et Francium [=Historia Francium]* 31. (*Regens Ungrie baptizavit, qui vocabatur Gouz, et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit, quem Otto imperator in natali protomartiris Stephani a baptisate excepit... Rex quoque supradictus filium suum baptizare iussit sancto Bruno, imponens ei nomen sicut sibi Stephanum.*) CFH 72. [I. 15-16.], magyarul ÁKÍF 166-167.

⁴³ *Γένεσις Μαρίας. Ἀποκάλυψις Ἰακώβ.* 10. 1. (Καὶ ἐμνήσθη ὁ ἱερεὺς τῆς παιδὸς Μαρίας ὅτι ἦν τῆς φυλῆς τοῦ Δαυὶδ...); *pseudo-Matthaei Evangelium I.* (*In diebus illis erat vir in Ierusalem nomine Ioachim ex tribu Iuda... Cum esset annorum viginti, accepit Annam filiam Ysachar uxorem et ribi sua, is est ex genere David...* — t.i. Mária szüleinél.)

⁴⁴ *Máté* 1. 6-16.; *Lukács* 3. 23-31.

⁴⁵ *Lukács* 1. 36. (...Ἐλισάβετ ἡ συγγενίς σου...)

⁴⁶ u.o. I. 5. (...καὶ γυνὴ αὐτῷ ἐκ τῶν θυγατέρων Ἀαρών... —)

⁴⁷ *Flavius Iosephus: Κατὰ Ἀπίονος* I. 7. 1. (...ἄλλ' ὅπως τὸ γένος τῶν ἱερέων ἄμικτον καὶ καθαρὸν διαμένῃ προνοήσαν. δεῖ γὰρ τὸν μετέχοντα τῆς ἱεροσύνης ἕξ ὁμοεθνῶν γυναικὸς παιδοποιεῖσθαι...)

⁴⁸ *Lukács* I. 26-38.

⁴⁹ u.o. I. 31.

⁵⁰ *Csóka* 667.

⁵¹ *Hartvik* 22.

⁵² *Nagyobbik István-legendá* 14; *Hartvik* 15.

ifjú⁵³ helyett maga Mária szerepel: „Eközben egy bizonyos éjszakán egy csodálatos fényvel övezett gyönyörűséges asszonyt látott, akit sok szép szűz kísért. Az ilyen szavakkal szólította meg: »Légy nyugodt, Géza, én vagyok Mária, az érintetlen szűz, akiről a keresztények azt mondták neked, hogy Jézus Krisztusnak, Isten fiának anyja... «”.⁵⁴

A kérdés ismét az: elképzelhető-e, hogy *Ransanus* változata az eredetibb: nevezetesen, hogy ő még ismerhette Szent István király azóta elveszett őslegendáját, mely eszerint *nem* volt a *Nagyobbik Legendával* azonos, és abból merítette *Hartviktól* eltérő információit. Erre a kérdésre 1947-ben *Tóth Zoltán* igennel válaszolt. Őszerinte maga a Vértanú Szent István-jelenés is ebből az őslegendából származna, s *Hartvik* is innen merítette volna.⁵⁵

Vele szemben viszont már előzőleg *Guoth Kálmán*⁵⁶, majd később *Csóka*⁵⁷ s legutóbb *Klaniczay Gábor*⁵⁸ azt az álláspontot képviselték, hogy Vértanú Szent István egész jelenetét csupán *Hartvik* illesztette volna a legendába, részint, hogy *mindkét* szülőnek legyen egy jelenése, részint és főként pedig, hogy István és a korona között az összefüggést még jobban kiemeljék. Ennek érdekében *Csóka* radikálisan cáfolni is igyekszik *Tóth Zoltán* álláspontját, s ennek során jegyzi meg többek között: „Ha ugyanis *Hartvik* ismerte volna — s ha lett volna, ismernie kellett volna! — a Szűz Mária megjelenéséről szóló előadást, akkor azt aligha merte volna mellőzni.”⁵⁹

Jelen tanulmány terjedelmi kereteibe semmiképp nem fér bele, hogy az István-legendák egymáshoz való viszonyának igen bonyolult és vitatott kérdését áttekintsük, s abban állást foglaljunk.⁶⁰ Egy megjegyzést azonban szeretnénk tenni.

Hogy *Hartvik* mit merhetett és mit nem, azt a legenda keletkezési körülményei határozták meg. Maga írja műve első *caputjában*, hogy megrendelésre dolgozott: Könyves Kálmán kívánságára.⁶¹ Olyan legendát kellett tehát írnia, amely megfelel a király kül- és belpolitikájának, így a pápával való, borotvaélen táncoló viszonynak is.

Komoly nyomai vannak, hogy az 1083-ban végrehajtott szentté avatási ceremóniát II. Orbán pápa később vonakodott érvényesnek elismerni.⁶² Ha a magyar udvar ezen változtatni kívánt, olyan legendaváltozatot kellett produkálnia, amelybe a pápa sehol nem köthet bele. Márpedig az egyházi elvárások nem olyan primitíven működtek, hogy minél többet szerepel például Mária, annál jobb. Nagyon is szigorú elvek határozták meg, ki lehet méltó egy Mária-jelenésre, ki nem. Géza a jelek szerint ehhez nem számított egyértelműen pozitív figurának: *Thietmar* is, *Querfurti Bruno* is panaszkodnak kereszténysége felületes és „romlott” voltáról⁶³, felesége, apósa, testvéröccse görög rítusú keresztény volt, ami a 970-es években még elnézhetőnek minősülhetett, de 1054 után visszamenőleg is kevésbé; ráadásul még a

⁵³ *Nagyobbik István-legendája* 3., *Hartvik* 2.

⁵⁴ *Ransanus* 9. (*Inter haec quadam nocte visa est illi per quietem mulier pulcherrima miro circumsepta lumine, quam multae speciosae virgines comitabantur. Ea his ipsum verbis allocuta est: Bono esto animo, Geicha, ego sum Maria illa inacta virgo, quam Christiani homines tibi dixerunt esse Iesu Christi matrem.*)

⁵⁵ *Tóth Z.* 1947. 35.

⁵⁶ *Guoth* 1944. 325.

⁵⁷ *Csóka* 628.

⁵⁸ *Klaniczay* 121.

⁵⁹ u.o. 629-630.

⁶⁰ ld. a teljesség igénye nélkül: *Karácsonyi* 1892. 30.; *Csóka* 105-133., 154-199.; *Kristó* 2000 (=1990).

⁶¹ *Hartvik* 1.

⁶² *Karácsonyi* 1892. 136.; v.ö. *Klaniczay* 111-112.

⁶³ *Querfurti Bruno: Vita Adalberti Sancti...*(Rövidebb szerk.) 23. CFH (III. p. 2297.) (...*qua duce erat christianismus coepta, set inmisceratur cum paganismo polluta religio, et coepit deterior esse barbarismo languidus et trepidus christianismus.* magyarul ÁKÍF 83. ford.: Thoroczkay Gábor); *Thietmar: Chronicon* VIII. 3. (IX. 4.) (*Hic Deo omnipotenti variisque deorum inlusionibus immolans, cum ab antistite suo ob hoc accusaretur, divitem se et ad haec facienda satis potentem affirmavit.*) ford.: Thoroczkay Gábor in ÁKÍF 113.

hazai propaganda is egyre inkább azzal igyekezett növelni István személyének súlyát, hogy apja érdemeit is az ő személyéhez kötötte⁶⁴.

Így hát *Hartvik*knak éppen ezért volt oka a Mária-jelenést elvitatni Gézától. (Azt nem is említve, hogy ahol viszont szerepelteti Máriát, ott *Gerics József* értelmezése szerint⁶⁵ éppen azért teszi, hogy a „Mária országa”-hagyományt szegezhesse szembe a pápai udvar igényeivel, melyek országunkat Szent Péter hűbértokának szerették volna tekinteni. Így viszont, a fentebb említett egyensúly-politika kényszere is diktálhatta, hogy ne feszítse túl a húrt, s ahol nem elkerülhetetlenül szükséges, ott ne említse Máriát. Amúgy pedig: mihez kellett nagyobb merészség? Elhallgatni egy Mária-jelenést, ahol említik, avagy újat hamisítani ott, ahol valójában nem esett róla szó?!)

Ha viszont feltételezzük, hogy eredetileg Mária szerepelt az őslegendában is, úgy a két jelenés érdekes párhuzamot mutat. A fejedelemasszonynak egy olyan szent ígéri meg a királyi gyermeket, aki nemcsak leendő fiának, nem is csak apjának, de férjének nevét is viseli — mintegy misztikusan a gyermek apjával azonosulva. (Hogy a gyermek apja jelenik meg a születés előtt mitikus-misztikus alakban, és jósol az anyának a gyermekről, az a pogány magyaroknál volt hagyomány — ld. a Turul-mítoszt!⁶⁶)

Viszont a fejedelemnek megjelenő Mária nem válik-e ugyanúgy misztikusan a gyermek voltaképpen anyjává? Az anyagi üdvözlettel való, fentebb említett párhuzam mellett erre még egy okunk van gyanakodni.

Géza fejedelem feleségét, a gyula leányát hazai forrásaink szerint Saroltnak hívták. Ám már korábban felmerült, hogy ez a név (a.m. „*fehér menyét*”, illetve „*fehér úrnő*”) pogány mitológiai asszociációkat idéz fel.⁶⁷ Legutóbb magam a Sarolt-Karold névpárról⁶⁸ feltételeztem, hogy azok antonym volta (*fehér*, ill. *fekete menyét* avagy *úrnő*) szintén mitológiai eredetű lenne⁶⁹.

Mindezek alapján talán már nem merészség feltételezni, hogy Sarolt valójában nem is Géza feleségének személyneve volt — annál is kevésbé, hiszen az talán már kereszténynek született, vagy ha nem is, oly fiatalon kellett keresztényé lennie, hogy esetleges pogány neve

⁶⁴ Id. *Tóth Z.* 55. sz.a.i.m.!

⁶⁵ *Gerics* 1980. 124-125.; 1984. 131. *Klaniczay* (119.) ezt az elméletet úgy értékelte, hogy „*A jelentős 11. századi magyarországi Mária-kultusz ténye ezt ugyan nem zárja ki, de mindenképpen egyéb magyarázatokat is szükségessé tesz.*” Maga meg is próbált több egyéb magyarázatot felhozni: többek között Szent Adalbert, Szent Gellért, Odilo cluny apát, továbbá Bizánc s ezáltal (Theophanu császárnén keresztül) a német császárság hatását. Anélkül, hogy mindezek jelentőségét kétségbe kívánnám vonni, mégis fel kell tenni a kérdést: a bizánci vagy a német császárságot akkor miért nem ajánlották fel hasonlóképpen Máriának a hagyomány szerint? Avagy Csehországot, ahol Szent Adalbert mint érsek tevékenykedett? Avagy bármely európai országot, amelyre a cluny mozgalom kiterjedt? Úgy tetszik, mindezekon túl jelen van itt egy további, csak Magyarországon érvényesülő ok is!

⁶⁶ *Anonymus* 3. A két anyai álom párhuzamát már *Dümmerth* (140.) megemlíti, de nem tartja jelentősnek, mivel „...*Álmos fejedelemmel ellentétben Szent István uralmának eszmeköre szüleinek esetleges álmától meglehetősen függetlenül alakult ki./Sem apja, sem anyja nem mutatkozik úgy a történeti idők homályában, mintha misztikus álomlátásokra különösen fogékonyak lettek volna.*” Holott természetesen nem a szülők valóságos fogékonyságán múlott, mi kerül be az őslegendába, hanem egyrészt a legenda szerzője műveltségének sokoldalúságán, adott esetben szinkretizáló készségén; másrészt magának a Szent István-i hagyományokat ápoló magyar királyi udvarnak legitimációs igényein, s azon, hogy ehhez milyen eredetű motívumokat hajlandó elfogadni. *Klaniczay* (129. 119. sz.j.) szerint a párhuzam eleve téves, „...*az álomlátás s a születendő gyermek dicsőségének pusztán tényén túl semmi közös elem nincs bennük.*” Ez viszont a fentiek alapján nem igaz: közös elem, hogy mindkét álomban maga az apa, illetve annak szakrális párja, megfelelője, énje jelenik meg — éppen csak egyszer pogány, egyszer keresztény változatban!

⁶⁷ *Szegfű* 1974. 246-249., népszerűbb formában 1988. 21-27. v.ö. *Kálmány* 351-352.; *Uhrman* 2003. 290-291.

152. sz.j.

⁶⁸ *Anonymus* 27.

⁶⁹ *Uhrman* 2004. 131.

aligha hagyományozódott. A források mégis a Sarolt nevet őrzik, s a fejedelemszöveg keresztény nevét nem.

Természetesen pusztán találgatás lenne feltételezni, hogy esetleg éppen Máriának hívták, bármily tökéletessé tehetné e hipotézis a párhuzamot, amelynek keretében mindkét szülőnek a másik védőszentje, névadója, tulajdonképpen mitikus-misztikus megfelelője jelenik meg, hogy megjósolja azt a gyermeket, akit hiszen a legreálisabban mégis a két szülő ígérhet meg egymásnak.

Hogy akkor miért a Sarolt név olvasható mégis a forrásokban? Nos, Máriának a Szent István király legendáiban betöltött sajátos szerepe talán megengedi a feltevést (amely persze még messzemenő további vizsgálatokat igényel), hogy a Jézus szülőanyjának alakja a hazai hagyományban egy pogány anyaistennővel szinkretizálódhatott. **Ennek** a neve lehetett talán Sarolt, s ennek földi megtestesüléseként szerepelt a kündü-kagán felesége, még ha már keresztényként is? És így azonosul a kettő egymással is az utókor tudatában?

Ha így volna, akkor a „*lévita nő*” anagrammatikus felidézése még mélyebb, nagyobb távlatú összefüggéseket mutatna fel a **gyula** (a fejedelemszöveg apja, a hazai térítés megindítója), a **korona**, az ezzel azonos **Stephanos-István** keresztnév (a fejedelemszöveg fiának, férjének, talán apjának, a gyulának is keresztény neve), s a **lévita nő**, azaz Szűz Mária, s rajta keresztül egyrészt megint a fejedelemszöveg, másrészt talán egy pogány magyar istennő között.

Ám ahhoz, hogy fenti gondolatmenetünk egyáltalán komolyan vehető lehessen, két kérdést meg kell válaszolnunk, melyek azonnal felmerülnek: ismert volt-e a *temúrah*-misztika már az István-legendák keletkezése idején; és ha igen, akkor is kiknek körében?

A *temúrah* eredetét tekintve a népszerű irodalom az állítólag *Eleazar Worms* rabbitól származó, 13. századi *Raziél könyvére* hivatkozik⁷⁰. Viszont a gyakorlat ismert már a *Széfer Jecirában* is⁷¹, melynek legkorábbi kézírata a 10. századból vagy még régebről való⁷², ám *Jehósua* rabbinak, a Kr. u. 1. századi *Jóhánán ben Zakkáj* egyik legközelebbi tanítványának hivatkozásából tudjuk, hogy már ekkor is ismerték.⁷³

Igen ám — de ha rabbinikus körökben ismerték is, nem képtelenség-e feltételezni, hogy eljuthatott egy keresztény legenda szerzőjéhez, s az fel is használta?!

Nos, a Karoling-hagyományokat ápoló hersfeldi apátságba Magyarországra érkező *Hartvikról*⁷⁴ ezt valóban nehéz lenne elképzelni. Jóval inkább egy korábbi legendaszerzőről, aki fiatalkorában talán még személyesen is ismerhette Szent Istvánt, s visszaemlékezhetett annak valódi udvartartására.

Korábbi tanulmányomban már részletesen igyekeztem érvelni amellett, hogy Szent István nagyapja, a gyula olyan nemzetségből származhatott, mely eredetileg a kabarok élén állt — e három törzsből álló törzsszövetség élén, mely a Kazár Kaganátusból kiszakadva csatlakozott a magyarokhoz, s alkalmasint nem kevés zsidó vallású akadhatott közöttük.⁷⁵ Így a héber nyelv s a zsidó misztika is ismert lehetett az ő udvarában ugyanúgy, mint később leányáiban, s még később unokáiban. Bár utóbb mindhárman a keresztény hitet választották, feltételezett kabar eredetük ebben az esetben is indokolhatta türelmüket, sőt, pártfogásukat a zsidó vallás és kultúra irányában is — a kazároktól hozott örökség ugyanis mindenekelőtt a vallási tolerancia lehetett, melynek ez a birodalom a középkorban ismert legszebb példáját adta, s mint arra Püspöki Nagy Péter rámutatott, ebben éppen a magyar

⁷⁰ Seligmann 221.

⁷¹ Kaplan 138-139.

⁷² u.o. 10.

⁷³ u.o. 15-16.

⁷⁴ Tóth Z. 1942. 115-122.; Csóka 155-159.

⁷⁵ Uhrman 2003. 310-324.

állam lett az örököse.⁷⁶ Ez a szellem nyilvánul meg Szent István király *Intelmeinek* 6. és 8. *caputjában* és az Árpád-ház közismert vallási toleranciájában. Ha arra gondolunk, hogy az 1092-es szabolcsi zsinatot megelőzően Magyarországon egyáltalán nincsen zsidótörvény, nem mondhatjuk kizártnak, hogy még Szent István 1083-ban keletkezett őslégendájára is befolyást gyakorolhatott a zsidó misztika is — újabb okot szolgáltatva II. Orbánnak arra, hogy görbe szemmel nézze első királyunk szentté avatását. Ám a pápának nem tetsző elemeket kigyomlálni igyekvő Hartvik szemét egyetlen kifejezés, úgy látszik, mégis elkerülte.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Csóka J(ános) Lajos: **A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XII. században.** Budapest, 1967.
- Dümmerth Dezső: **Az Árpádok nyomában.** Budapest, 1977.
- Ehrman, Arnost Zvi: **Sótah.** s.v. in **Encyclopaedia Judaica** 15. Jerusalem, 1996.
- Fischer Gyula: **A zsidó vallástörvénykönyvek.** in **A Talmud könyvei.** Budapest, 1921-1923. (repr. 1989.) 29-36.
- Gerics József: **Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban. (A Szent László-kori jogi és politikai ideológia történetéhez.** in **Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.** Budapest, 1980. 111-134.
- u.ő: **Kálmán-kori krónikáink és legendáink koronafogalmához.** in **Mályusz Elemér Emlékkönyv. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.)** Budapest, 1984. 131-140.
- Guoth Kálmán: **Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban.** *Erdélyi Múzeum* 49. (1944) 304-347.
- Hartdegen, S.J.: **Stephen (Protomartyr)Saint.** in **New Catholic Encyclopaedia XIII.** San Francisco-Toronto-London-Sidney, 1967.
- Juxta Hornad, Gabriel de (=Schwarz, Gottfried): **Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta.** Francofurti & Lipsiae, 1740.
- Kálmány Lajos: **Szépasszony nyelvhagyományainkban.** in **Az ősi magyar hitvilág.** Budapest, 1978. (Szerk. *Diószegi Vilmos*) 339-352. (Eredetileg *Ethnographia* 4. [1893])
- Kaplan, Aryeh: **Széfer Jecirá – Az Alkotás könyve (a kabbala elmélete és gyakorlata).** ford.: *Dienes-Nagy Erika, Miski Zoltán, Dienes István.* szerk.: *Babits Antal.* Budapest, 2006.
- Karácsonyi János: **Kik voltak az első érsek?** *Századok* 26. (1892) 23., 131., 201. skk.
- Klaniczay Gábor: **Rex Iustus — A keresztény királyság szent megalapítója.** in **Szent István és az államalapítás.** Budapest, 2002. szerk.: *Veszprémy László*
- Kristó Gyula: **A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához.** in u.ő: **Írások Szent Istvánról és koráról.** Szeged, 2000. 175-194. (Eredetileg: *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 90. [1990.] 43-61.)
- Püspöki Nagy Péter: **A zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidó privilégiumáig. (861-1251)** in *EEÉE* 5-62.
- Réau, Louis: **Iconographie de l' art chrétien III/1.** Paris, 1958.
- Seligmann, Kurt: **Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban.** Budapest, 1987.
- Souvay, Charles L.: **Stephen Saint.** in **The Catholic Encyclopaedia XIV.** New York, 1912.
- Strack, Hermann L.: **Introduction to the Talmud and Midrash.** New York-Philadelphia, 1959.

⁷⁶ Püspöki 2001. 6-7.

- u.ő-G. Stemberger: Introduction to the Talmud and Midrash.* (transl. Markus Bockmuehl) Minneapolis, 1991
- Szegfű László: Sarolta.* in *KKKK* 239-251.
- u.ő: Szent István családja.* in *ÁA* 17-43.
- Tóth Zoltán: A Hartvik-legenda kritikájához. (A szent korona eredetkérdése).* Budapest, 1942.
- u.ő: Szent István legrégebb életirata nyomán. Századok* 81. (1947) 23-94.
- Uhrman Iván: Iulus Rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. Hadtörténelmi Közlemények* 116. (2003) 267-366.
- u.ő: A gyula-dinasztia oldalhajtásai? (Ajtony, Csanád, Doboka).* in *VT* 129-135.

Forráskiadványok:

- ÁKÍF**=Az államalapítás korának írott forrásai. szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1999.
- ÁKMTBF**=Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. szerk. *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1984
- CFH**=Catalogus Fontium Historiae Hungaricae col. *Albinus Franciscus Gombos*. Budapest, 1937-43.
- Codex Canonum Ecclesiae Africanae**. Ed. Christophorus Ivstellvs. Paris, 1614.
- Constitutiones Apostolica**. ed. Guil. Ültzen. Suerini et Rostochii, 1853.
- CSL**= **Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (72:** Vindobonae, 1951. ed. Artvr Patch McKinlay.)
- MGH**=**Monumenta Germaniae Historica (II./13.=SRLI; II./10./1.=PLAC I.)**
- PCCSG**=**Patrologiae Cursus Completus. Series Graeci.** ed. *J.-P. Migne*. Paris. (**33.**: 1857; **80., 81.**: 1864; **87/1.**: 1865.)
- PCCSL**=**Patrologiae Cursus Copmpletus. Series Latini.** ed. *J.-P. Migne*. Paris. (**82:**1877.; **100:** 1863.)
- PLAC**= **Poetae Latini aevi Carolini.** (I=MGH II./10./1.)
- Prudentius Clemens, Aurelius: Omnia opera.* II. (The Loeb Classical Library) Cambridge, Massachusetts, London 1953. ed. H.J. Thomson
- RIS**=**Rerum Italicarum Scriptorum (I/2.:** Bologna, 1942. ed. *Alessandro Colombo, Giuseppe Colombo.*)
- SCh**=**Sources Chrétiennes.** (**34.**: ed. F. Saynard. Paris, Lyon, 1952.; **100/2.**: ed. Adelin Rousseau. Paris, Lyon 1965.)
- SRH**= **Scriptores Rerum Hungaricarum I-II.** ed. *Emericus Szentpétery*. Budapest, 1937-38.
- SRLI**= **Scriptores Rerum Langobardicarum et Italicarum saec VI-IX.** Hannoveriae, 1878

Tanulmánygyűjtemények:

- ÁA**= **Az államalapító.** Budapest, 1988. Szerk. *Kristó Gyula*
- EÉEE**=**1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában.** szerk. *Püspöki Nagy Péter*. Budapest, 2001
- KKKK**= **Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Memoria Saeculorum Hungariae I.)** szerk. *Horváth János, Székely György*. Budapest, 1974.
- VT**=**Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.)** Budapest, 2004.